

DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI DERGİSİ

DİNİ, İLMİ, EDEBİ, MESLEKİ AYLIK DERGİ

Cilt : XIII Sayı : 5

EYLÜL — EKİM 1974

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

MALLARINI (ALLAH YOLUNDA) HARCAYIP DA SONRA O HARCADIKLARININ ARKASINDAN BİR BAŞA KAKIŞ VE BİR EZİYYET TAKIP KATMAYANLAR (YOK MU?) ONLARIN RABLERİ YANINDA MÜKÂFATLARI VARDIR. ONLARA HİÇ BİR KORKU YOKTUR, MAHZUN DA OLACAK DEĞİLLERDİR ONLAR.

İYİ (GÜZEL VE TATLI) BİR SÖZ VE BİR AYIB ÖRTME; ARDINDAN EZİYYET GELEN BİR SADAKADAN HAYIRLIDIR. ALLAH (KULLARININ SADAKALARINDAN) MÜSTAĞNİDİR, (HALİMDİR UKUUBETDE ACELE EDİCİ DEĞİLDİR).

(eL - BAKARA SÜRESİ : 262 - 263)

İmtiyaz Sahibi ve Yazı İşlerini
Fiilen İdare Eden Sorumlu Müdür

M. SAİM YEPREM

Diyanet İşleri Başkanlığı

Derleme ve Yayın Müdürü

Emel Matbaacılık Sanayi Ltd. Şti. Ankara

Mezhepler Üzerine

Avni İLHAN

İzmir Yüksek İslâm Enstitüsü
İslâm Mezhepleri Tarihi Öğretmeni

Uzunca bir zamandanberi mezhepler, mezheplere bağlılık, mezhepsizlik cereyanı, v.b. konular üzerinde yazılar neşredilmektedir. Gönül isterdi ki bu konular ilmî bir açıdan ele alınmalı ve müğalâta ile halledilmeye çalışılmamalıdır. Meselenin dinî, tarihî ve ilmî yanının anlatılması asıl maksad olmalıdır. Basında neşredilen söz konusu yazılarda böyle aslı bir maksadın belirtilmemiş olması bizi bu satırları yazmaya sevketmiştir. Muhterem okuyucuya söz konusu maksadı belirtmeye elimizden geldiğince gayret ettik (*)

MEZHEB NE DEMEKTİR? KAÇ TÜRLÜ MEZHEB VARDIR? :

Lugatta «gitmek, takip etmek, gidilen yol.» mânâlarına gelen «mezheb»; aynı zamanda mecazî olarak da görüş, kanaat, inanç, doktrin mânâlarında kullanılmaktadır. (1)

Dinî konuları başlıca iki ana sınıfta mütalâa etmek bir bakıma nasıl zarurî ise; buna uygun olarak da mezhepleri iki ana guruba ayırmak gerekir. Bilindiği gibi dinde bir inanç esasları vardır, bir de amel edilen fikhî esaslar (ibâdet, iş, v.b. ile alâkâlı hususlar).

Kelâmî ve itikadî ayrılıklar için daha çok mezheb kelimesi yerine «fırka» tabiri kullanılır. İslâm Tefekkür Tarihinde bu ayrılıklar ayrıca «makale» ve «nükle» gibi kelimelerle de ifade edilmiştir. Bununla beraber Türkçemizde itikadî ayrılıklar için de mezheb deyimi kullanılmaktadır.

Raşid halifeler devrinin sonlarına doğru ortaya çıkan siyasî ihtilâflar aynı zamanda itikadî yönden bazı görüş ayrılıklarına da zemin hazırlamış oluyordu. Daha sonraki asırlarda -yeni fetihlerle- yabancı kültür ve inanç sistem-

(*) Mezheplerin aslı, sınıflandırılması, doğuşu; müslümanların mezhepler karşısındaki durumları gibi konuların hepsinin birden teferruatıyla incelenmesi takdir edileceği üzere bir makalenin dar sınırı içinde mümkün olamaz. Bu konular üzerinde daha fazla bilgi sahibi olmak isteyen ve sadece Türkçe kaynaklardan faydalanabilen muhterem okuyucuların: Doç. Dr. Yaşar Kutluay'ın, «Tarihde ve günümüzde İslâm Mezhepleri»; Prof. Muhammed Ebu Zehra'nın yazıp E. Ruhi Fiğlalı ve Osman Kesioğlu tarafından tercüme edilen «İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi»; yine Prof. Muhammed Ebu Zehra'nın Abdülkadir Şener tarafından dilimize çevrilen «İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi» ve Hayreddin Karaman tarafından hazırlanan «İslâm Hukukunda Mezhepler» adlı eserleri okumalarını tavsiye ederiz. Bu makalenin hazırlanmasında da adı geçen eserlerden geniş çapta faydalanılmıştır.

(1) ez-Zavî, Tertibül-Kamûsi'l-Muhît li'l-Fırûzâbâdî, C. II, S. 252; Zemahşerî, Esasü'l-Belâğa, S. 210.

leri ile de karşılaşan müslümanlar kendi inançlarını korumak için kelâmî münakaşalara giriştiler. Bu suretle müslümanlar arasında -siyasî emellerin de büyük çapta tesiri ile - bazı fırkalar ve kelâmî sistemler ortaya çıktı. Sünnî ve gayr-i sünnî olmak üzere iki ana gurubtan Selefiyye, Maturîdiyye, Eş'ariyye gibi sünnî mezheplerle Kaderiyye, Cebriyye gibi bid'at gurublarında siyasî müdahale ve saiklerin daha az oluşu yanında; Şîa ve Haricilik gibi fırkaların siyasî karakteri dinî karakterinden fazladır. «Çoğu kere siyasî, bazen dini ve ictimai karakterdeki fikir ayrılıkları birbirine düşman gurublar meydana getirmiştir. Bu gurubların tarihe intikal etmiş mücadelelerinin sonuçları bazen müsbet olmuştur. İslâm Tefekkür Tarihini süsleyen bir çok eserin yazılmasını, yazarın yetişmesini sağlamıştır. Buna mukabil bazı mezhepler siyasî gayeleri olan iktidara ulaşmak için, dini ve müslümanları istismar etmişlerdir. Asıl sebep siyasî iken, zahirde dinî mücadeleler cereyan edegelmiştir.»

Fikhî Mezheplerin teşekkülü ve aralarındaki ihtilâfın menşei ise İtikadî ve Siyasî mezheplerle kıyas kabul etmez bir farklılık arz eder.

İslâm Dininin kaynakları denilince Kitâb (Kur'an-ı Kerîm), Sünnet, İcma', kıyas, örf ve adet, maslahat... ilk akla gelenlerdir. Bu kaynakların hepsi üzerinde anlama ve değerlendirme yönünden farklı görüş ve düşüncüler ortaya çıkmıştır. Meselâ: Kitâbın ana delil olması hususunda bütün müslümanlar ittifak ettikleri halde Kur'an'ın bazı kelime ve ayetlerinin delâlet ettiği mânâlar üzerinde aynı birlik yoktur. Sünnet Kur'anı tahsis edebilir mi? Hadislerin sıhhati için ölçü neler olmalıdır? gibi konularda yine değişik anlayış ve izahlara yol açmıştır.

Re'yin hem aslı, hem de metodu üzerinde ihtilâflar olduğu gibi; icmanın zamanı şekli ve imkânı üzerinde de İslâm alimleri bir hayli farklı görüşler ortaya atmışlardır. Sahabe ve Tabiîn'in söz ve fetvalarının değerlendirilmesi hususunda da âlimlerin tavrı birbirinin aynı değildir. Örf, âdet ve maslahat gibi kaynaklar ise bilindiği gibi değişen hayat şartları ile mütenasib olarak inkişaf eden kaynak ve hüküm metodlarıdır. Zaman ve mekân değiştikçe, onlara istinad eden hükümlerde de değişiklikler olacaktır. Bu ve daha başka amillerin de tesiri ile ilk fakihlerin usûl ve hükümlerinde meydana gelen farklılıklara müctehid imamlar devrinden itibaren «M e z h e b» denmiştir.

Amelî mezhepler müctehid imamlar devrine kadar iki medrese tarafından temsil edilmiştir: 1 - Irak veya Re'y medresesi, 2 - Hicaz veya Eser medresesi.

Denilebilir ki, Hicaz ve Irak medreseleri daha sahabîler devrinde teşekkül etmiştir. Bu medreselerin menşei olarak Irak ve Hicazda oturan sahabîlerin ictihad metodlarının çeşitliliği yanında; toplumların anlayış, yaşayış ve ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurmaları gerekir. Gerçekten hadisin en çok bilindiği yer evvelâ Hicazdır. Sahabîlerin çoğu Hicazda idi ve Rasûlullah (S.A.) in hadisini de en iyi bilenler onlardı. Halbuki Iraklılar için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bir taraftan Irak'ın Hicazdan uzaklığı, diğer yandan çeşitli milletlerin İslâma yeni yeni girişleri gibi sebeplerden ötürü bazen uydurma sözlere imkân veriliyordu. Bu İslâma yeni giren milletlerden bazılarının imanı kalblerinin derinliklerine kadar inmiyordu. Artık işine gelince hadisin sahihini, sahih olmayandan ayırma, araştırma lüzumunu hissetmiyordu. Diğer yandan muhtelif mezhepler Irakda zuhur et-

mişti. Mütezile, Mürcie, sınıf sınıf kelâmcılar. Elbette böyle bir muhitteki müctehid hadisleri alırken başkalarına nisbetle daha çok ihtiyatlı davranacaktır. Halbuki yukarda sayılanları Hicazda görmüyoruz. Yaşayış ve inanç bakımından sade ve katıksız bir durumla karşı karşıyaydı o zaman Hicaz.

Hicazlıların hadis sahasındaki bu üstünlüklerinin yanında Iraklıların da reyde (kıyasda) üstünlüğü göze çarpıyor. Bu da muhitin ve Iraktaki yaşayışın, etnik yapının tabii bir neticesidir. Çünkü olaylar medeniyetin azlık veya çokluğuna göre az veya çok olur. Eğer yaşayış o zamanın Hicazında olduğu gibi sade ve çeşitli tantanadan uzaksa; iktisadî ve ailevî meseleler, suçlar da o nisbette az ve basit olur, sade olur. Yaşayış renklendikçe, teknik ve medeniyet ilerledikçe -Irakda olduğu gibi-; topluluğu ilgilendiren meseleler de, olaylar da çoğalır ve birbiri içine arap saçı gibi girer, renklenir.

Ellerindeki malzeme ve karşılaştıkları problemler farklı olan müctehidlerin metodları da elbette farklı olacaktır. Bu sebepten daha sahabilerden itibaren farklı icthad metodları ortaya çıkmaya başladı. Fakat bilhassa belirtelim ki: ne sahabe ve ne de ilk büyük müctehidler kendi görüşlerinin en doğru ve mutlaka tatbiki gereken bir icthad olduğunu hiç bir zaman söylememişlerdir. İşte onların bu konu ile ilgili sözlerinden bazıları:

Ebû Hanife'ye sordular: -Sen bir şey söylersen, o da Allah'ın Kitâbına aykırı olursa (ne yapalım?)

- Benim sözümü bırakın, Allahın Kitâbına göre amel edin,
- Allah Rasulünün (S.A.) sözüne muhalif olursa?
- Benim sözümü terkedin, Allah Rasulününkini alın.
- Sahabeninkine aykırı olursa?
- Sahabeninkini alın.

Yine İmam-ı Azam Ebû Hanife şöyle diyordu: «Delilimi bilmeyen benim sözümle fetva vermemelidir.» Kendisi fetva verdiği de «Bu Nu'man b. Sabit'in kendisini kasederek - reyidir. Bizim gücümüzün erişebildiği görüşlerin en iyisidir. Kim bundan daha iyisini getirirse o doğruya daha da yakın olur.» derdi.

İmamı Malik ise: «Hiç bir kimse yoktur ki, sözlerinin alınanı ve terkedilene olmasın. Ancak Allah Rasulünün (S.A.) sözleri daima alınır.» demiştir.

İmam-ı Şafii: «Sahih bir hadis ortaya çıkınca benim mezhebim odur.» «Sözümün hadise muhalif olduğunu görürseniz hadisle amel ediniz; benim sözümü de kaldırıp atınız.» demektedir. Yine en güzide talebelerinden Müzenîye bir gün: «İbrahim! benim her söylediğimi taklid edip alma. Bizzat düşün. Çünkü bu senin dinindir.» dedi. Şu söz de Şafii'nindir: «Rasulullah (S.A.) den başka hiç bir kimsenin sözü, sahibleri çok da olsa (bizzat) delil değildir. Kıyas da başka şeyler de böyledir. İtaat yalnız Allah ve Rasülüne teslimiyetten ibarettir.»

Ahmed İbni Hanbel'e gelince: «Hiç bir kimsenin sözü Rasulullah'ınkine denk değildir.» «Ne beni, ne Malik, Evzâî, Nehâî ve başkalarını taklid ediniz. Hükümleri siz de onların aldığı yerlerden; Kitâb ve sünnetten alınız.» diyordu. Ayrıca Ahmet b. Hanbel'in; insanların istinbata dayanan fıkha önem verip bu fıkın asıl kaynağına önem vermemeleri endişesiyle Peygamber (S.A.) in

hadislerinden başka bir şeyin yazılmasını hoş görmediği de bilinen bir gerçektir.

MEZHEBLERİN DOĞUŞU :

Yukarıda dört büyük müctehidin kendi sözlerinden bazılarını gördük ki hiç birisi bir mezheb kurayım da arkamdan yürüsünler, şu kadar çok salikim olsun iddiasında bulunmamıştır. Esasen onlara üç hayırlı nesilden intikâl eden ilmî gelenek de böyle bir iddianın ortaya atılmasına imkân vermiyordu.

IV. hicrî asra kadar, ilimle uğraşanlar olsun, avamdan başkaları olsun, herhangi bir mezhebin bütün hükümlerine mutlak surette uyup yalnız onu tatbik ve taklîd etmezlerdi, toplu olarak böyle bir alışkanlık yoktu. Alimlerin dışındaki halk dahi hükmünü bilemedikleri bir mesele ve problem ile karşılaştıkları zaman bunu mezheb gözetmeden bir müftîye soruyor, aldıkları cevabı tatbik ediyorlardı. Kendilerine verilen cevaplar çok defa Kitâb ve sünnet delili ile beraber verilirdi.

Rasûlullah (S.A.) mü'minlerin sapmamasını mezheblere değil, kitâb ve sünnete uymalarına bağlamıştır. Din alimlerine izafeten IV. aşırdan sonra tesis edilmiş mezhebler, halkın Kitâb ve sünnet hükümlerini öğrenme ve buna uymalarına ancak vasıta olabilirler ve mezheb faaliyetlerinin meşruluğu buna bağlıdır.

«Ebû Hanife ve İmam ı Malik gibi iki büyük hukuk ekolünün üstadlarının ve Ebû Yusuf, Muhammed, Şafiî, İbn Hanbel gibi sonrakilerin her fırsatta yekdiğeriyle temas ederek ilim ve rey alış verişinde bulunmaları, bir yandan bu günkü manâda mezheblerin teessüs ve taassubuna mani oluyor, diğer taraftan da metod ve bilgi farklarından meydana gelen ihtilâfların azalmasını temin ediyordu.»

Daha sonraları ehliyetsiz halifelerin kendi siyasî emellerine uygun fetva verecek kimseleri aradıklarına şahit oluyoruz. İktidarlarını kuvvetlendirebilmek için belli bir guruba dayanıyor ve onları takviye etmeye çalışıyorlardı. İlmî yönden bu berikilerin karşısında onlara müsamaha edemiyorlardı. Diğer yandan ülemadan çok sayıda fetva veren kişilerin yek diğerinin fetvasını nakzetsmeleri gibi sebeplerin ortaya çıkardığı durumdan imamlardan birisini taklîd etmedikçe kurtulunamayacağı düşüncesi farklılıkları dondurmuştur. Siyasî ve kazaî tatbikatta gerçekten birbirinden farklı fetvalara göre icrayı hükümet etmek mümkün olmayabilir. Fakat bu, mezhepler arasındaki telfike mani şer'î bir delil de olamaz.

Bunlar ve benzeri sebeplerle Ebû Hanife, Malik, Şafiî, Ahmet b. Hanbel gibi zatlar adına - bunlar istemediği ve hiç bir kimseyi kendilerini taklide davet etmediği, aksine men ettikleri halde - mezhebler teşekkül etmiştir.

Başlangıçta bu türlü mezheblerin sayısı Hicaz medresesinde (500) civarında ve Irak medresesinde ise (15) kadardı. Ayrıca bu iki medreseye mensub olmayan müstakil fıkıh mezhepleri de teşekkül etmişti. Bu gün tabileri bulunan sünmî fıkıh mezhepleri (dört)e inmiştir. Gerek bu dört mezhebin İmamları, gerek diğerleri ehli sünnetin göz bebeği, âlim ve fadıl kişilerdir.

Mezhebler arasındaki farklar, anlayış, bilgi, üstad, zaman ve mekân farklarından neş'et etmiş olup temele inmemektedir. Görüş ayrılığından ötürü hiç biri diğerini sapıklıkla itham etmemiştir.

Yukarıda arz ettiğimiz sebeplerle mezheb taassubu ve kör taklidçilik müslümanlar arasında tefrika, fitne, mukatele ve tahribata sebep olmuş; Kitâb ve sünnetten kuvvetli bir delil karşısında dahi «eğer bu dediğiniz gibi olsaydı benim imamım onu bilir ve benimserdi» veya «bunu benim mezheb imamım bulamamış da ondan asırlarca sonra gelen filânca mı bulmuş?» gibi temelsiz iddialarla gerçeklere sırt çevrilmiştir. Bunun tabii bir neticesi olarak da mezheb imamlarına ictihad yoluyla muhalefet edenlere cephe alınmış, iftiralar edilmiştir.

Nihayet ictihad durdurulup, İslâm Hukukunun donmasına ve cemiyet hayatından yavaş yavaş çekilip yerini yabancı hükümlere terketmeye mecbur bırakılmıştır. Bu da pek tabii cemiyetteki İslâmî yaşayışı bütünüyle menfi yönde etkilemiş ve müslüman toplulukların gerilemesine sebep olmuştur.

HÜLÂSA :

İslâm Hukukunun aslî karakterlerinden olan devamlı gelişme istidadı daha Hz. Peygamber devrinden itibaren kullanılmış, sahabe, tabiün, etbaü tabiîn devirlerinde, onları takip edenler zamanında ictihadlarla yeni yeni olaylara İslâmın ana kaynakları Kitâb ve Sünnetin ruhuna uygun cevaplar verilmiş; bu arada farklı hukuk ekolleri doğmuştur. Fakat bu günkü mânâda bir mezhebe bağlılık anlayış ve mecburiyeti o zaman hiç bir şekilde düşünülmemiş ve tatbik de edilmemiştir. Esasen «bir müslüman ancak bir mezhebe bağlı kalır, diğer mezheplerin hükümlerini kabul edip tatbik edemez» gibi bir iddianın ne şer'i, ne de aklî delilini bulabilmek kimseye nasib olmamıştır.

Gerekli şartlarına riayet etmek suretiyle bir meselede hanefîlerin görüşünü diğer bir meselede-meselâ- şafiîlerin görüşünü kabul etmekte ne mahzur olabilir? Zaten halk kimden fetva sorarsa ona uyar. Pratikte tatbik edilen de budur. Meselâ; bu gün şu şehirde Hanefî bir müftiden aldığı fetvaya göre amel ederken; aynı mesele veya başka bir mesele hakkında başka bir zaman Şafiî müftiden aldığı fetvaya uyar.

Irak ve Hicaz gibi birbirinden farklı iki muhitte ve coğrafyada ayrı ayrı hukuk ekolleri ortaya çıkmış, oluşmuşken; bunca değişen dünyada, gelişen teknoloji ve ilim karşısında ictihad edilecek hiç bir şey kalmamıştır, mutlâka belli bir mezhebin saliki olmak lâzımdır, aksi takdirde «mezhebsiz-din-siz» olunur demek, son derece gülünç ve şer'i hiç bir delile istinad etmiyen bir iddiadan öteye değer taşımaz. Böyle bir iddia Rasûlullah (S.A.) in «İki günü birbirine denk olan aldanmıştır» hadisi ile özetlediği İslâmın dinamik ruhundan da habersiz olmak demektir.

Şu hususu da belirtelim ki bu yazdıklarımızla bu gün müslümanlar mensub oldukları mezhepleri terketsinler, akılları estiğince hareket etsinler gibi bir iddianın sahibi değiliz. Belki bu gün Türkiyede ictihada lüzum gösterecek bir tek mesele bile bulunmayabilir. Unutulmamalıdır ki İslâm Dini cihan şumul bir dindir. Bu bakımdan mezhebler hakkında verilecek hüküm de umumî olmalıdır. Diğer İslâm ülkelerindeki ihtiyaçlar ve telfikle ilgili tatbikat nasıl göz önünden uzak tutulabilir?

Nihayet şu hususu da yeniden hatırlamakta fayda vardır: bir kimsenin herhangi bir mezhebe harfiyyen uyup amel etmesi ile yukarıda arz etmeye çalıştığımız tarihî, dinî ve ilmi gerçekleri bilmesi birbirinden farklıdır.